

vadinami pagonimis (žr. 26–28 pavyzdžius), plg.:

- 26) *Nekalbam tiktai apie kitas svetimas žmones, kaip antai gali būti turkai, totoriai arba kiti pagonyns* BPI237 (ž. turkas).
- 27) *Prieštaravo ir šią dieną dabar prieštarauja V. Christui ... pahonyns, ... išg kurių turkai yra ir totoriai* DP51 (ž. tatoris).
- 28) *Neis heretikas turkump, totoriump, ing Indija, idant mokytų pahonis* DP246 (ž. totorius).
- 29) *Nes kaip keltuvos^[28] nepažįsta nieko kito, tiktai kūną ... Tokie yra tatariai, turkai* SPI346 (ž. turkas).
- 30) *Jis pasiuntinius, totorius Jėzauspi vadinėjančius, išvarė* Ns1853,2 (ž. vadinėti).
- 31) *Kai kurie totorių varžymai buvo ne tautiniai, bet tikybiniai rš* (ž. varžymas).
- 32) *Ko tu tursaisi kap tatoris saulei leidžiantis* Rdm (ž. tursyti).
- 33) *Vienos rūšies (vieno luomo) žydas bei totorius* B, PrLXVII29 (ž. totorius, rūšis).
- 34) *Totoraičiai, bajoraičiai žiedelius numaustė; totoraitės, bajorkaitės kasninkus nusagstė* VoL436 (ž. bajorkaitė, totoraitis, totorkaitė).
- 35) *Už totoriaus sužeidimą ar užmušimą bausmė lygi kaip ir bajoro rš* (ž. žeidimas).

2.2. Šeimyniniai ryšiai

Kadangi islamas nedraudžia musulmonams vyrams vesti krikščionių moterų, Lietuvos totorių žmonos neretai būdavo vietinės (Norvilaitė *et. al* 2011: 50). Tai užfiksuota ir lietuvių vestuvinėse dainose, raudose ir kt. tautosakoje. Atrodo, pačios lietuvės per daug tuo nesidžiaugė, joms buvo baisu tekėti už svetimos tautybės ir tikybos, kitiškos išvaizdos vyrų, atrodė, kad gyvenimas pasikeis į blogąją pusę, kad nutrūks santykiai su giminėmis^[29]. LKŽ_e dauguma su totorių šeimomis susijusių iliustracinių pavyzdžių ir yra iš folkloro (ir ne iš vienos tarmės, tai vėlgi liudija totorių paplitimą), tačiau pasitaiko ir vienas kitas pavyzdys iš gyvosios šnekamosios kalbos, plg.:

- 36) *Totorys kalnais jodė, totorys pačios ieškojo* TDr1V58 (Kb) (ž. totorys).
- 37) *Negiprileiskit, sesytės mano, šito totorėlio an mano rūtų vainikėlj* (rd) Jž (ž. leisti, totorius).
- 38) *Taigi užu bernelio, užu totorėlio jaunas dieneles pragipuldensiu* LTR (Rk) (ž. prapuldenti).
- 39) *Vežė mane, totulia, pas svetimą šalelę, pas juodus debesėlius, pas juodą totorėlj* (rd) Kb (ž. totorius).
- 40) *Vakar buvau jūs seselė, močiutės dukrelė, o jau šiandien totorienė, totorių martelė* BsO111 (ž. totorienė).
- 41) *Aš negrįšiu, aš ne jūsų – totorių martelė* LTR(Brt) (ž. totorius).
- 42) *Totoriam neduoda septynių bobų turėt, tik vieną* Trgn. (ž. totorius).

LKŽe užfiksuoti keli sakiniai, kuriuose minimi ir kiti šeimos nariai totoriai, plg.:

- 43) *Anos šalies svotas tatoris* NS793 (ž. tatoris)^[30].
- 44) *Totoriaus vaikas – totoriukas buvo laidotas* Brs (ž. totoriukas).

Totoriaus vaikas dar minimas 45 pavyzdyje.

2.3. Išvaizda

Totorių išvaizda buvo kiek kitokia negu lietuvių. Įprastai jie buvo tamsesnio gymio, skyrėsi ir kai kuriais kitais išorės bruožais, kitaip ir rengėsi (žr. 39, 45–48 pavyzdžius). Kaip rašo kalbininkas Alvydas Butkus, „veido panašumas į kitų tautų žmones yra neigiama savybė, t.y. traktuojama kaip grožio trūkumas“ (Butkus 1995: 224, dar plg. Anglickienė 2006: 26). LKŽ_e pavyzdžiai tai patvirtina – totoriai lietuviams neatrodė patrauklūs (žr. 49–52 pavyzdžius). Išimtis kartais buvo daroma tik moterims (žr. 53 pavyzdį), plg.:

- 45) *Juodį vaikai kap totorynai* DrskŽ (ž. totorynas).
- 46) *Atsikišę žandikauliai kaip totorių* Skp (ž. žandikaulis).
- 47) [...] *pavadino totorynu. Girdi, nešioja totorišką kuodą* sp (ž. totorynas).
- 48) *Kokie svočios rūbai? Įkrypai rėžti, totoriškai siūti* JV723 (ž. totoriškai).
- 49) *Burna kai totoriaus šikinė* OZ58 (ž. totorius).
- 50) *Burna suputo kaip subinė totoriaus* End (ž. totorius).
- 51) *Kaip totoriaus užpakalis – dript dript* Vj (ž. užpakalis).
- 52) ž. *totorsnukis* 'kas negražaus veido' Skdv.
- 53) *Kad privažiavo veselioj totorkaičių tokių gražių!* Krok (ž. totorkaitė).

2.4. Kalba ir tradicijos

Totoriai ne tik atrodė ir meldėsi kitaip. Bent jau dalis jų stengėsi išlaikyti savo etninę tapatybę (žr. 54–56 pavyzdžius), jie turėjo savo kapus (žr. 57 pavyzdį), kalbėjo nesuprantama kalba (žr. 58–59 pavyzdžius) plg.:

- 54) ž. *totorystė* totoriaus ypatybių išlaikymas (*aut. past.: pavyzdžių nėra, užfiksuota 18 ir 19 a. šaltiniuose* Q518, N).
- 55) *Senieji totoriavo, o jaunieji nenori totoriaut* Rmš (ž. totoriauti).
- 56) *Ką tu čia viena pritotoriaus!* Rmš (ž. pritotoriauti).
- 57) *Kalvos viršūnėje yra nuo Vytauto laikų išlikę totorkapiai, kuriuose iki šiol laidojama rš* (ž. totorkapiai)^[31].
- 58) *Aš nemoku totoriškai, totorius lietuviškai, tai ledva an pirštų susirodėm* Ds (ž. susirodyti).
- 59) *Maža bobelė molinam butely totoriškai gieda* (kregždė) BzF46 (ž. totoriškai).

2.5. Mityba

LKŽe pavyko rasti tik du sakinius, labai sąlygiškai susijusius su totorių mityba (žr. pavyzdį 60). Lietuviai žinojo, kad musulmonai, t.y., totoriai ir šiuo požiūriu skiriasi nuo jų – nevalgo kiaulienos, todėl kita iliustracija atrodo kiek ironiška (žr. pavyzdį 61):

- 60) *Daržovės sumaišomos, pasūdomos ir užpilamos totorišku padažu* rš (ž. totoriškas).
- 61) *Nepirkom šiemet paršiuko – totoriai* (nevalgysim kiaulienos) Švnč. (ž. totorius).

Turint omenyje šį mitybos draudimą musulmonams, keistai atrodo ir dar keli rasti pavyzdžiai, siejantys totorius ir kiaules, plg.:

- 62) *Kiaulagoniai totoriai* NS272 (ž. kiaulagonis).
 - 63) *Totoriukai valgo, uodegytės vizga* (*paršeliai žinda*) LTR (Ut) (ž. totoriukas).
 - 64) *Totoriai valgo – botagai mirga* (*paršeliai žinda*) LTI300 (Kp), Klt (ž. totorius).
- Beje, LKŽ_e užfiksuota ir daugiau mįslių bei palyginimų, kuriuose minimi totoriai, plg.
- 65) *Dvidešimt keturi kulia, o totoriukas vartinėja* (dantys ir liežuvis) LTR (Pn) (ž. vartinėti).
 - 66) *Trisdešim du kulia, o totoriukas varto* (dantys ir liežuvis) JT359 (ž. vartyti).
 - 67) *Dvi dvylika kūlė, totorukas vartė* (dantys ir liežuvis) flk (ž. kultti).
 - 68) *Ant pilių kalno totorkos šoka* (padžiautos avižos) LTR (Kivr) (ž. totorka 1).

- ČAPLINSKAS, A. R., 2010. *Vilniaus Istorija: legendos ir tikrovė*. Vilnius: Charibdė.
- ČIRŪNAITĖ, J., 2001. Lietuvos totorių pavardžių formavimasis XV–XVII a. *Baltistica*, 36 (2), 299–306.
- ČIRŪNAITĖ, J., 2009. Lietuvos totorių karių asmenvardžių raida iki pavardžių susidarymo. *Karo archyvas*, 24, 35–44.
- ČIRŪNAITĖ, J., 2010. Lietuvos totorių karių įvardijimas XVI–XVII a. *Žmogus kalbos erdvėje*, 6, 667–674.
- ČIRŪNAITĖ, J., 2018. XVI–XVII a. Lietuvos totorių moterų užrašymo standartai. *Kalbų studijos aukštojoje mokykloje (konferencijos medžiaga)*, 15–24. Kaunas: Lietuvos sveikatos mokslų universiteto Leidybos namai.
- ČIRŪNAITĖ, J., 2018 a. Lietuvos totorių paveldimų asmenvardžių formavimas. *Kalbų studijos aukštojoje mokykloje (konferencijos medžiaga)*, 24–31. Kaunas: Lietuvos sveikatos mokslų universiteto Leidybos namai.
- GLEBAVIČIŪTĖ, L., 2015. Lietuvos totorių rankraščiai – nacionalinis turtas. *Alkas*, 2015-05-18. Prieiga internete: <https://alkas.lt/2015/05/18/lietuvs-totoriu-rankrasciai-nacionalinis-turtas>.
- JAKUBAUSKAS, A., SITDYKOV, D., DUMIN, S., 2009. *Lietuvos totoriai istorijoje ir kultūroje*. Kaunas: Lietuvos totorių bendruomenių sąjunga.
- JAKUBAUSKAS, A., 2021. Prasidėjo Lietuvos totorių istorijos ir kultūros metai (interviu, kalbino Karolina Baltišskė). *Mano kraštas*, 2021-02-02. Prieiga internete: <https://www.manokraštas.lt/straipsnis/prasidejo-lietuvs-totoriu-istorijos-ir-kulturos-metai>.
- JASIŪNAITĖ, B., 2018. *Lietuvių vėliniavardžiai*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- KAPLERIS, I., 2020. *Iliustruota Lietuvos istorija, 1*. Vilnius: Briedis.
- KRAVCOVA, L., 2013. *Šiuolaikinės rusų kalbos asmenis įvardijantys daiktavardžiai kaip pasaulėvaizdžio atspindys (pagal „XXI amžiaus aiškinamąjį rusų kalbos žodyną. Aktuali leksika“)*: daktaro disertacijos santrauka. Vilnius: Vilniaus universitetas.
- KRIČINSKIS, S., 1993. *Lietuvos totoriai*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- KUOLYS, D., 2011. Žalgirio vaizdinys Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės raštijoje. *Senoji Lietuvos literatūra*, 31, 13–45. Prieiga internete: <https://etalpykla.lituanistikadb.lt/object/LT-LDB-0001:J.04-2011~1367179808679/J.04-2011~1367179808679.pdf>.
- LUKAUSKAITĖ, A., 2013. *Totoriai Lietuvoje: XXI a. musulmoniškos tapatybės iššūkiai* (magistro baigiamasis darbas), VDU. Kaunas. Prieiga internete: https://www.vdu.lt/cris/bitstream/20.500.12259/123510/1/ausra_lukauskaite_md.pdf.
- MIŠKINIENĖ, G., 2001. *Seniausieji Lietuvos totorių rankraščiai (Grafika. Transliteracija. Vertimas. Tekstų struktūra ir turinys)*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- MIŠKINIENĖ, G., 2009. *Ivano Laucevičiaus kitabas. Lietuvos totorių kultūros paminklas*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- MIŠKINIENĖ, G., 2021. Moderni daugiakalbystė nuo... XVI amžiaus. Lietuvos totorių raštija (interviu, kalbino Jolanta Zabarskaitė). Prieiga internete: <https://www.youtube.com/watch?v=ZazvN1dRx94>.
- NORVILAITĖ, V., RAČIUS, E., 2011. Musulmonų bendruomenių reakcija į sekuliarizacijos procesą Lietuvoje. *Kultūra ir visuomenė*, 2(3), 49–66.
- PELECKIS, M., 2010. Lietuvos totorių tapatumo paieškos: analizės štrichai. *Kultūrologija*, 18, 140–154, 261. Prieiga internete: <https://etalpykla.lituanistikadb.lt/fedora/objects/LT-LDB-0001:J.04-2010~1367174156763/datastreams/DS.002.0.01.ARTIC/content>.
- PETRAUSKAS, R., 2016. *Galia ir tradicija. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės giminių istorijos*. Vilnius: Baltos lankos.
- VENCLOVA, T., 2018. *Lietuvos istorija visiems, 1*. Vilnius: R. Paknio leidykla.
- VLE_e: *Visuotinė lietuvių enciklopedija*: elektroninis variantas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2018. Prieiga internete: <https://www.vle.lt>.
- ZEMANEK, A. M., ZEMANEK, B., HARMATA, K., MADEJA, J., KLEPACKI, P., 2009. Selected foreign plants in old Polish botanical literature, customs and art (Acorus calamus, Aesculus hippocastanum, Cannabis sativa, Fagopyrum, Helianthus annuus, Iris). *Plants and Culture: seeds of the cultural heritage of Europe*. Prieiga internete: https://www.researchgate.net/publication/285850248_Selected_foreign_plants_in_old_Polish_botanical_literature_customs_and_art_Acorus_calamus_Aesculus_hippocastanum_Cannabis_sativa_Fagopyrum_Helianthus_annuus.

Danutė Liutkevičienė: Mokslo daktarė, vyresnioji mokslo darbuotoja, Lietuvių kalbos institutas, P. Vileišio g. 5, Vilnius, (+370)65038482, danute.liutkeviciene@lki.lt

Birutė Palovienė: Lektorė, Filologijos fakultetas, Vilniaus universitetas, Universiteto g. 5, Vilnius LT-01513, (+370)69819181, <mailto:birute.paloviene@flf.vu.lt>

[1] Plačiau žr. VLE_e: <https://www.vle.lt/straipsnis/mongolu-totoriu-antpuoliai-i-ldk-zemes/>.

[2] Plačiau žr. VLE_e: <https://www.vle.lt/straipsnis/burundajaus-zygis/>.

[3] Apie karvedžio Burundajaus žygį į Lietuvą dar žr. Baronas 2007: 27–42.

[4] Plačiau žr. VLE_e: <https://www.vle.lt/straipsnis/mongolu-totoriu-antpuoliai-i-ldk-zemes/>.

[5] Plačiau apie tai VLE_e: <https://www.vle.lt/straipsnis/lietuvs-totoriai-1/>; Miškinienė 2021.

[6] Plačiau žr. Glebavičiūtė 2015.

[7] *Pasaulėvaizdis* straipsnyje suprantamas plačiau negu tik *kalbos pasaulėvaizdis*. Turimas omenyje 'požiūris į pasaulį ir jo reiškinius', plg. *Dabartinės lietuvių kalbos žodyną* (<http://lkiis.lki.lt/dabartinis>). Šiuo atveju kalbama apie pasaulio vaizdą, kuris atsiskleidžia konkrečiai *Lietuvių kalbos žodyne*. Be jokios abejonės, „[P]asaulio vaizdas, arba iš žodžių susidedantis tikrovės modelis, gali skirtis įvairiuose žodynuose, net jei jie nėra itin nutolę vienas nuo kito istoriniame laike“ (Kravcova 2013: 10).

[8] žr. www.lkz.lt. Medžiaga rinkta 2021 m. gegužę–liepą.

[9] Senąja Krymo totorių kalba *Lietuva* buvo vadinama *Lipka*, plg. Kapleris 2020: 154, Peleckis 2010: 143–144.

[10] žr. <https://www.vle.lt/straipsnis/totoriai-1/>

[11] prie *totoriškai* ir *tutoriškai* pateiktas tas pats pavyzdys iš to paties šaltinio. Čia ir kai kur kitur veikiausiai skirtingai atstatyta ta pati žodžio forma.

[12] Naudojantis Lietuvių kalbos išteklių informacinė sistema e.kalba (prieiga <https://ekalba.lt>) buvo peržvelgti ir LKŽ kartotekų duomenys, rasta dar 17 pavyzdžių. Tiesa, reikia turėti omenyje, kad ne visi kartotekų duomenys yra skaitmenizuoti. Rastieji pavyzdžiai labai panašūs į fiksuotus žodyne.

[13] Čia ir toliau santrumpos tokios pat kaip LKŽ_e.

[14] Kai kuriuose raštuose (DP, S. Dauk ir kt.) fiksuojamos ir formos su totor*, bent jau taip jos pateikiamos LKŽ.

[15] kas susukta, suvyta į daiktą', plg. LKŽ_e <http://lkz.lt/?zodis=vyturyrs&id=30131060000>.

[16] strėlė, ietis', plg. LKŽ_e <http://lkz.lt/?zodis=vily%C4%8Dja&id=30101430003>.

[17] veidmainystė, padlaiziavimas, apgaulė', plg. LKŽ_e <http://lkz.lt/?zodis=viltavityst%C4%97&id=30106580000>.

[18] niokojimas, plėšikavimas', plg. LKŽ_e <http://lkz.lt/?zodis=sarion%C4%97&id=24020690000>.

[19] puolant, kaunantis kuo aštriū raižyti, kapoti', plg. LKŽ_e <http://lkz.lt/?zodis=skardyti&id=24081940000>.

[20] klaidžioti, klajoti', plg. LKŽ_e <http://lkz.lt/?zodis=ivasoti&id=26135960000>.

[21] Padalijos, Padolės gyventojas', plg. LKŽ_e <http://lkz.lt/?zodis=padalionis&id=22006250000>.

[22] užpuolis', plg. LKŽ_e <http://lkz.lt/?zodis=u%C5%BEtikis&id=27040780000> .

[23] išnaikinti gyventojus', plg. LKŽ_e <http://lkz.lt/?zodis=%C5%A1eim%C4%97ti&id=25021510003> .

[24] pjautynės, žudynės', plg. LKŽ_e <http://lkz.lt/?zodis=pj%C5%ABva&id=22174870000> .

[25] maldininkas', plg. LKŽ_e <http://lkz.lt/?zodis=meld%C5%BEionis&id=19036670000> .

[26] Tai liudija dar ir daugybė kaimų pavadinimų su šaknimi *totor** – *Totorėnai, Totoriai, Totorinė, Totoriškės, Totoriškis, Totorkalnis, Totorkiemis, Totorviečiai, Keturiasdešimties Totorių* ir kt.

[27] Kaip jau minėta, totoriai savo kalbą buvo praradę, jie pradėjo vartoti valstybines kalbas, kuriomis buvo kalbama LDK teritorijoje, o savo rašto paminklus užrašydavo tomis kalbomis, bet arabų rašmenimis (Miškinienė 2021, Venclova 2018: 167).

[28] galvijais, gyvulys', plg. LKŽ_e <http://lkz.lt/?zodis=keltuva&id=17075920000> .

[29] Apie tai dar žr. Anglickienė 2006: 236–237.

[30] Etnologės L. Anglickienės manymu (Anglickienė 2006: 236), čia *tatoris* reiškia ne tautybę, o tiesiog svetimos giminės atstovą, LKŽ_e tokia *tatorio* reikšmė neužfiksuota.

[31] LKŽ užfiksuotoje medžiagoje minimi tik kelių tautų kapai, tarp jų ir totorių: *prancūzkapiai, ruskapiai, švedkapiai (ir žvėdkapiai), vokiečkapiai (vokytkapiai) ir žydkapiai*.

[32] differitas', plg. LKŽ_e <http://lkz.lt/?zodis=smaugai&id=24141310000>

[33] tokios veislės arklys (ppr. širmas ir obuolmušis)', plg. LKŽ_e <http://lkz.lt/?zodis=tatarka&id=26027640000> .